

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI:10.28925/2524-0757.2020.2

Київський університет імені Бориса Грінченка

Київські
історичні студії
Київ Historical Studies

Науковий журнал № 2(11), 2020

Рік заснування — 2015

Виходить двічі на рік

Київ — 2020

Ігор Срібняк
ORCID iD 0000-0001-9750-4958
Віктор Шнайдер
ORCID iD 0000-0003-0246-2666

УДК 94(477.85/81):934.257«1916»
DOI: 10.28925/2524-0757.2020.2.7

ЧАСОПИС «ПРОСВІТНІЙ ЛИСТОК» ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ У ТАБОРІ ВЕЦЛЯР, НІМЕЧЧИНА (1916 Р.)

У статті реконструйовано перебіг культурно-освітньої та національно-організаційної роботи в таборі Вецляр (Німеччина) у 1916 р. шляхом фронтального опрацювання річного комплекту таборового часопису «Просвітній Листок». Встановлено, що на його шпальтах було розміщено величезний обсяг інформації про життя та повсякдення полонених українців, що дозволяє достатньо повно реконструювати особливості організаційно-просвітньої роботи у цьому таборі. Найважливішою ознакою «Просвітнього Листка» була україноцентричність всіх його матеріалів, що допомогло полоненим засвоїти національно-державницькі ідеали.

Ключові слова: полонені українці, табір, газета, часопис, Вецляр, Німеччина.

**Ihor Sribnyak,
Victor Schneider**

PERIODICAL "PROSVITNII LYSTOK" ("ENLIGHTENMENT LEAF") AS SOURCE FOR RECONSTRUCTION OF HISTORY OF UKRAINIAN COMMUNITY DEVELOPMENT IN WETZLAR CAMP, GERMANY (1916)

The article attempts to reconstruct the course of cultural, educational and national-organisational work in the Wetzlar camp (Germany) in 1916 by frontal elaboration of the annual set of the camp journal "Prosvitnyi Lystok". It was established that his columns contained a huge amount of information about the life and everyday life of Ukrainian prisoners in Wetzlar, which allows a fairly complete reconstruction of the features of organizational and educational work in this camp. In almost every issue of the newspaper there was a column "From Camp Life", which contained brief information about the activities of all camp groups and organizations, as well as elected bodies of the Ukrainian community. In addition, all donations received were also reported here (for the disabled and sick in the camp hospital, for Volyn schools, etc.). Acquaintance with the camp chronicle allows to determine the circle of donors, which were profitable organizations in the camp (cooperative union, theatre, "artisan workshop").

With its publications, the newspaper had a strong influence on the formation of the national and political worldview of prisoners, publishing materials on the course of socio-political processes in Ukraine and Russia. At the same time, "Prosvitnyi Lystok" effectively expanded the knowledge of prisoners in agronomy with its articles. At the same time, the magazine instilled in the prisoners the basic principles of civic life, emphasizing the injustice of the imperial order in Russia and the enslaved status of Ukraine as part of the empire. Thanks to this, the magazine gained the support of the majority of Ukrainian prisoners, serving them as almost the only "window" into the world of politics, public life and art. Besides, it successfully fulfilled the mission of an information link between the camp organization and the work teams, providing their members with news and socially significant information. The most important feature of the "Enlightenment Leaf" was the Ukrainian-centricity of all its materials, which helped the prisoners to learn the national-state ideals.

Key words: captured Ukrainians, camp, newspaper, journal, Wetzlar, Germany.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020
© Срібняк І., Шнайдер В., 2020

Вельми значущою для дослідження історії політичного життя в Україні та за її межами у перші десятиріччя ХХ ст. є реконструкція життєдіяльності українських громад у таборах військовополонених під час першої світової війни, зокрема у таборі

Вецляр. Одним з найбільш інформативних джерел такої реконструкції є таборова преса, насамперед часопис «Просвітній Листок» (на початку 1917 р. його було перейменовано у «Громадську Думку»), що видавався у таборі заходами членів таборового Просвітнього відділу й українських активістів.

ПРОСВІТНИЙ ЛИСТОК

Видає Пресова секція полонених Українців табору Вецляр.

Виходить 5. 15. і 25. н. ст. кожного місяця.

Ціна одного примірника 2 фен.

Вецляр, дня 15. червня 1916. р.

Дещо про значінне Івана Франка для нашого народу.

Годі нам нині гідно оцінити, як великі заслуги поклав покійний Іван Франко для нашої народньої справи. Треба буде чимало літ на те, щоби розглянути всі книги, вірші, розвідки, статті, літературні й наукові замітки, які, мов із рога обільності, сипалися з під Його творчого, невтомимого пера. Треба буде багато літ, щоби той чоловік у всій своїй величчї впріс перед очами народу, не тільки як велетень думки, але також як знаменитий примір витривалого робітника на народній ниві, як зразок знаменитого громадянина, як ідеал борця за поступ людщини.

Нині можемо сказати, що куди б ти не повернув ся в нашу минавшину за останніх 40 літ, всюди стрінеш ся з іменем Д-ра Івана Франка, всюди він приложив свою добру руку, всюди оставив трівки сліди в науці нашої, у письменстві, в журналістці, в суспільно-економічній праці, в політиці, в парламентаризмі, в театрі, одним словом всюди. Село, город, рілля,

Іван Франко (1856—1916).

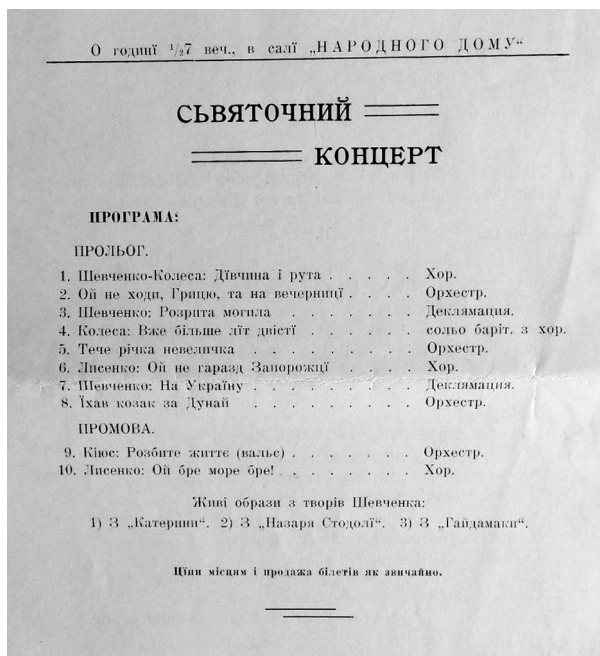
фабрика, кабінет нашого інтелігента і вбогий варстат (робітня) нашого ремісника — всі вони чимало завдячують Великому Покійникови, по всім усяодам мандрує нині його певешуний, ніколи не заспокоєний дух і голосно, безнастанно кличе: працюйте, вчіть ся, творіть, поступайте, бо нема часу й невільно стояти довго на одному місці! Спочинеш хвилину і йди вперед, бо велика дорога перед нами, бо далеко приостали ми поза поступом цаєлівничих від нас пародів.

Як ученій причинив ся Він чимало до того, що наше „Наукове товариство“ підняло ся нині до рівені заграничних академій наук. Писав у всіляких напрямках наук, знайомив нас із вислідами світової науки, виховував молоді вчені сили, показав світови, що й у нас, у тих Українців, про яких світ мало що знає, є своя наука, є наукова традиція, є охота доложити свою пайку до загальної скарбниці людського знання.

На його шпальтах висвітлювалось широке коло питань громадсько-політичного життя України, Росії, провідних європейських держав, майже у кожному номері уміщувалась інформація про діяльність таборових гуртків й організацій, завдяки чому видання стало літописцем історії Вецляра. Час від часу тут оприлюднювалися короткі звіти роботи таборових інституцій, вивчення яких надає досліднику безцінний

матеріал для розуміння того, як, власне, змінювався світогляд полонених українців, котрі дедалі більше переймались ідеєю національно-державного самоствердження України.

Історія видання і джерельний потенціал часопису «Просвітний листок» до сьогодні залишаються практично невивченими. Попри те, що в працях дослідників історії табору Вецляр були присутні згадки про це видання (Rehmer, 1994.

S. 77–116; Срібняк І., 1999. С. 93–110; Jung & Wiedl, 2016. S. 262–282), їх автори не ставили перед собою завдання вивчити його змістове наповнення. Найбільший внесок у наукову розробку цієї проблеми було здійснено Н. Сидоренко, котра у межах свого дослідницького проекту (в нарисі «Збирати матеріал на хату... Духовний поступ у Вецлярі») дала короткий виклад обставин заснування «Просвітнього Листка» та перелік його найдіяльніших співробітників (2000. С. 56–58). Стисла інформація про «Просвітній листок» була наведена в одній зі статей Л. Кривошеевої (2003. С. 62–66). Вивчення джерельного потенціалу видання «Просвітній Листок» поживало лише останнім часом — завдяки підготовці двох статей, для яких авторами широко використовувалися

матеріали цього виду таборової преси (Срібняк І. & Шнайдер, 2020; Срібняк І., Срібняк М. & Шнайдер, 2020). Залишається актуальним проблемне дослідження змістового наповнення часопису. Усвідомлення цього обумовило мету нашої статті: вивчення матеріалів часопису «Просвітній Листок» як джерела для реконструкції повсякдення полонених вояків-українців у таборі Вецляр.

Українізацію табору полонених українців, вояків царської армії, Вецляр було розпочато у вересні 1915 р., коли до нього прибули представники Союзу визволення України, зусиллями яких стало можливим організувати діяльність перших українських гуртків. Одночасно тривав процес скупчення у цьому таборі тих полонених українців, які визнавали себе такими та погоджувались бути переведеними до Вецляру. Паралельно з нього усувались представники інших націй (насамперед росіяни), які переводились до інших (змішаних) таборів.

Але цей двосторонній процес не призвів до швидкого звільнення табору від чорносотенних і малоросійських елементів у середовищі полонених, останні — особливо у випадку їхнього походження з України — вважали своїм «святим» обов'язком залишатись у Вецлярі, аби своєю присутністю максимально перешкоджати проведенню української національно-організаційної роботи. Лише після піврічної діяльності українських гуртків та Просвітнього відділу СВУ стало можливим спочатку мінімізувати, а потім цілковито унеможливити їхню приховану провокаційну діяльність, після чого вже ніщо не перешкождало розвитку української справи в таборі.

Перелом у свідомості темної солдатської маси, яка спочатку навіть не розуміла змісту поняття «Україна», настав завдяки проведенню інтенсивної культурно-освітньої роботи, що спочатку не мала аніякого політичного навантаження. Основною її «ударною» силою виступала «тріада»: таборіві театр, школа й часопис, завдяки яким стало можливим пробудити у таборян національний сентимент, після чого їм було прищеплено державницьке розуміння майбутнього політичного розвитку України. Для цього полонених регулярно збирали на таборові віча, на яких обговорювались злободенні проблеми суспільно-політичного життя України й Росії, запрошували до участі в урочистостях з нагоди вшанування днів пам'яті Т. Шевченка та І. Франка, пропонували відвідувати різні освітні курси.

Особливо ефективним засобом мобілізації таборян виступав таборіві часопис «Просвітній Листок», що з початком 1916 р. виходив у типографському виконанні (з міської друкарні) двічі на місяць. З огляду на збільшення видатків на його тиражування було встановлено, що один примірник коштуватиме 5 пфенігів (до цього часу

видання поширювалося в таборі безкоштовно)¹. В його першому (новорічному) номері було розміщено матеріали, присвячені святкуванню Різдва Христового в Україні, а також інформацію про роботу шкіл грамоти та проведення різних викладів, зокрема з «української граматики і правописання», історії української літератури, сільського господарства, медицини, німецької мови, географії, української історії. Крім того, було повідомлено години роботи таборової читальні, бібліотеки, кустарної майстерні, «чайні» (буфету) й фотографічного ательє, а також вправ (репетицій) таборового театрального гуртка, хору і оркестру². Полонених інформували про скорі відкриття великої викладової зали, де планувалося проводити також театральні вистави й концерти для широкого загалу таборян.

Редколегія часопису докладала всіх зусиль, аби переконати таборовий загал у нагальній необхідності самоорганізації, наголошуючи, що «наша власна організація своїм існуванням являється найліпшим чинником за нашу долю в усяких обставинах». «Просвітній Листок» відзначав важливість залучення для організації просвітнього життя в таборі цивільних осіб з числа кращих представників галицької інтелігенції, котрі були об'єднані в Просвітньому відділі СВУ. Останній, «поширюючи просвіту звернувся і до інших матеріальних справ таборового життя полонених [...] всюди захищаючи інтереси» таборян³.

Проте частина полонених вбачала в цьому небезпеку для себе, вважаючи, що участь у просвітньо-організаційному житті табору може мати своїм продовженням переслідування з боку російської влади (після їх повернення додому). З плином часу страх перед можливими репресіями в Росії поступово зменшувався, але в таборі ще довго відчувалась негативна робота чорносотенців, які «підкручували той страх обманами та брехнями», вмів граючи на темних інстинктах, засвоєних поколіннями українців за століття свого підневільного існування в Російській імперії. На протидію їм українські активісти закликали полонених «не цуратись науки, а рішуче йти до неї», скориставшись можливістю засвоїти якомога більшу суму знань, бо це допомогло би кожному таборянину в подальшому — вже після повернення з полону⁴. Зрештою, дехто з таборян визнав слушність цієї аргументації, свідченням чому стало надходження невеликих сум пожертв для потреб газети — полонені зі своїх скудних

статків (зазвичай одна німецька марка денно) жертвували половину денного заробітку⁵.

У здвоєному 12–13 номері був розміщений короткий огляд діяльності усіх таборових організацій. Тут, зокрема, повідомлялось про роботу пресової секції, яка на цей час збільшила свій склад за рахунок кооптації представників (референтів) від усіх таборових організацій, що було зроблено задля того, аби «преса була ділом і наукою для всіх громадян та організацій». В огляді також йшлося про те, що «Гімнастичне Т-во "Січ" поки помітно не збільшується членами, бо ще багато не розуміють завдань цієї організації і перекручують балачки про неї на щось страшне», натомість соціальна секція «усталилась [...] в організацію одноцільну по напрямку переконання складаючих її членів» з новообраним центральним комітетом на чолі. Кооперативне товариство «Чайня» ухвалило рішення реалізовувати продукти тільки своїм членам (пайщикам), що не призвело до зменшення її торговельного обороту, натомість «порядок у чайні став гарний»⁶.

У цитованій замітці відзначались здобутки таборян й на освітній ниві: «Народна школа побільшується учительськими силами і поширюється в програмі додавання нових предметів і нової 4 кляси». Тут же повідомлялось, що виклади на Вищих курсах ім. Т.Г. Шевченка будуть перенесені з ранкових годин на інший час, аби розвести їх із заняттями в народній школі. Автор статті звернув увагу на ділову атмосферу таборових віч, на яких «більш часу уділено на освідомлюючи бесіди»⁷.

Часопис намагався достукатись до сердець частини полонених, умістивши оголошення про початок роботи таборової «кустарні» (майстерні) — цей заклик стосувався тих, хто «не хоче сидіти у бараці, зложивши руки і скучати — а має охоту і вміє що небудь робити». Зокрема, в «кустарні» чекали на тих, хто знався на столярстві, «вишиванні на полотні; виробках квіток з паперу і другого матерію; виточуванні з дерева і металю; [...] всіляких гончарських штук; ріжних виробках з дерева; [...] соломи; [...] каміння; вмів би з матерію якісь сумочки плести або з ниток»⁸.

У подальшому газета так само не оминала нагоди поінформувати таборян про стан справ у «кустарні». Завдяки допомозі таборової комендатури для її потреб були передані два великі бараки, що дало можливість організувати кілька мистецько-ремісничих майстерень (з різьбарства,

¹ Зміна у видаванню «Просвітнього Листка» // Просвітній Листок. Вецяяр. 1916. 1 січня. Ч. 1. С. 7.

² Просвітна праця // Просвітній Листок. Вецяяр. 1916. 1 січня. Ч. 1. С. 8.

³ Наші завдання // Просвітній Листок. Вецяяр. 1916. 15 березня. Ч. 6. С. 1.

⁴ Наші завдання // Просвітній Листок. Вецяяр. 1916. 15 березня. Ч. 6. С. 1.

⁵ Подяка // Просвітній Листок. Вецяяр. 1916. 16 лютого. Ч. 4. С. 8.

⁶ Із таборового життя // Просвітній Листок. Вецяяр. 1916. 25 травня. Ч. 12–13. С. 7.

⁷ Горобець П. Із таборового життя // Просвітній Листок. Вецяяр. 1916. 25 травня. Ч. 12–13. С. 8.

⁸ Оголошення // Просвітній Листок. Вецяяр. 1916. 16 лютого. Ч. 4. С. 8.

столярства, слюсарства, гончарства, рисування, вишивання на полотні, виготовлення музичних інструментів, плетіння з соломки та лози, випилювання лобзиком). Тут же увагу читачів звертали на те, що дехто з полонених вже наважився випробувати свої здібності та записався до числа учнів. На таке їхнє рішення впливало те, що більша частина мистецьких виробів з «кустарні» підлягала продажу в таборовому магазині, після чого автори отримували визначений відсоток коштів як винагороду за свій труд. Зокрема, до рисувального відділу «кустарні» зголосились 45 учнів, які у різних техніках вчилися малювати картини. Дбаючи про залучення нового контингенту учнів, провід «кустарні» був готовий розглянути клопотання кожного полоненого, навіть з числа тих, хто перебував поза табором, працюючи у складі робітничих команд. За умови наявності у майбутнього учня відповідних навичок він міг бути повернений до табору, аби працювати в «кустарні»⁹.

З деякою затримкою «Просвітній Листок» повідомив про важливі зміни на вищому щаблі української таборової організації і, зокрема, про створення Генеральної Ради (представницький орган) і Генеральної Старшини (виконавчий орган). З газети можна було дізнатись й про труднощі зростання гімнастичного товариства «Січ», заснованого 29 березня 1916 р., яке не мало спочатку сприятливих можливостей для свого розвитку. Сходина її членів відбувалась в одній з кімнат Народного дому у Вецлярі. Але вже за короткий час у розпорядження «Січі» були передані два окремі приміщення з усім необхідним для занять гімнастичними вправами та ігровими видами спорту. Дуже важливим для розвитку товариства було й те, що комендатура табору дозволила членам товариства прогулянки до лісу, де вони й робили свої вправи. Тому, перебуваючи у «Січі», її члени отримували в ній «і користь, і розвагу, і відпочинок», що привертало до її складу все більшу кількість нових членів¹⁰.

У газеті регулярно уміщувалась інформація про роботу спілки «Кооперативна чайня», а також місячні звідомлення з її торгівельної діяльності, дані про отримані різними таборовими організаціями грошові дотації (після розподілу суми чистого прибутку). В одній із заміток міститься інформація про обставини її заснування 5 грудня 1915 р. за участі 228 членів-пайщиків (первісний пайовий капітал спілки становив на цей час 158 німецьких марок). Початки роботи чайні були досить непростими з огляду на виразно неприхильне ставлення частини полонених, котрі вважали, що нібито «отворилося не кооперативне

товариство, маюче метою добро для всього табору, а якась тайна, злочинна організація, від якої табор мусить сподіватися всіх можливих і неможливих прикrostий». На засновників спілки «дивились як на осібну породу звірят і щиро бажали їм шибилиці по повороті до дому»¹¹.

Попри таке ставлення частини полонених до кооперативної спілки чистий прибуток від її діяльності за перший місяць склав 749 марок німецьких (далі м.н., — *I. С., В. III.*), які були розподілені на виплату дивідендів пайщикам (269,61 м.н.), придбання друкарського шрифту для газети (350 м.н.) та деякі інші потреби¹². Протягом зими — весни 1916 р. комерційна діяльність чайні була цілком успішною, вона «пішла в рух і поволі зєднувала все більше і більше членів: торгівля пішла жваво; продавали чай, какао, ріжні солодоці» всім відвідувачам. Бажання полонених до комунікації та короткого відпочинку за чашкою чаю боролось з їхньою відвічною боязкістю виявити свою навіть пасивну нелояльність до царського режиму, тому дехто з таборян «крадькома пробиралися в чайню, оглядаючися, щоби хто не побачив та не записав» їх номерів. Зрештою, все більше полонених втомлювались боятись, так що «саля чайної завжди була набита битком покупцями й так собі, зібравшимися посперечатися й побалакати дядьками». Але перебування у чайні маси випадкових людей призводило до того, що в залі було «страшенно накурено, брудно й галас стояв, як на ярмарці в свята»¹³.

Щоправда, такий стан справ причинив оборот коштів чайні (за березень 1916 р. він склав 33 226 м.н.¹⁴) та, відповідно, — до зростання обсягу виручки. Пайщики отримували високі дивіденди (30–50 пфенігів на свій пай в 30 пфенігів), крім того, частина чистого прибутку чайні спрямовувалась на просвітні та добродійні цілі (на волинські школи, для потреб таборових організацій, на видавничий фонд часопису «Просвітній листок», для хворих у таборовому лазареті тощо). Але 3 травня 1916 р. рішенням загальних зборів пайщиків було ухвалено, що правом на вхід до чайні користуватимуться лише члени кооперативної спілки, після чого стало можливим завести належний порядок — «зробилося чисто, просторо, на столах завелися ріжні часописі і забави».

¹¹ Ре-тняк Д. Чайня // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 15 червня. Ч. 15. С. 9.

¹² Місячне звідомлення з обороту Кооперативної Чайної полонених Українців табору Вецляр, з дня 5/ХІІ включно 31/ХІІ 1915 р. // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 1 лютого. Ч. 3. С. 8.

¹³ Ре-тняк Д. Чайня // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 15 червня. Ч. 15. С. 9.

¹⁴ Місячне звідомлення Обороту Кооперативної Чайної полон[ених] Українців табору Вецляр з дня 1-го Марця до 1-го Цвітня 1916 р. // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 25 травня. Ч. 12–13. С. 12.

⁹ Г.К.С.М. Р-до. Кустарство // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 25 травня. Ч. 12–13. С. 9.

¹⁰ Б-ський М. Гімнастичне Т[овариств]во «Січ» // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 5 червня. Ч. 14. С. 8.

Завдяки збільшенню кількості пайщиків (понад 520 осіб з 233 м.н. пайових внесків) оборот спілки навіть збільшився до 200–350 м.н. денно¹⁵.

Станом на 1 серпня до складу кооперативу входило 953 члени (з них тільки протягом липня вписалось 240 нових пайщиків, вийшло — 10). Загальна сума активів «Чайні» на цей час становила 3132,82 м.н., чистий прибуток за липень 1916 р. склав 860,95 м.н.¹⁶ Рішенням загальних зборів його було розподілено в такий спосіб: 270,90 м.н. — на виплату дивідендів пайщикам, 150 м.н. — на будівництво пам'ятника померлим у таборі полоненим, 50 м.н. — для потреб хворих таборян у шпиталі, 39,50 м.н. — на потреби соціальної секції таборової організації, 10 м.н. — «на стипендію убогому учневі при українській гімназії по війні». Решту коштів (270,35 м.н. з отриманих дивідендів і 70 м.н., які були подаровані кооперативу комендатурою табору) було зараховано до запасного капіталу кооперативу¹⁷.

За серпень 1916 р. кооперативом було отримано 358,70 м.н. чистого прибутку. 10 вересня загальні збори кооперативу розподілили їх на виплату дивідендів (195,20 м.н.), крім того, менші суми були спрямовані для соціальної і пресової секцій таборової організації, а також для товариства «Сільський Господар»¹⁸. Станом на 1 вересня кількість пайщиків кооперативу становила 976 таборян, котрі внесли 357,70 м.н. паїв¹⁹. Ще за місяць число пайщиків збільшилось до 1121 осіб (434,30 м.н. паїв), активи кооперативу досягли 4498,76 м.н.²⁰

У червні 1916 р. таборова громада отримала важелі для впливу на правопорушників з числа полонених. Одним з його інструментів став вибраний на одному з загальних вічей суд присяжних з 12-ти осіб, який мав розслідувати справу про крадіж хліба в таборі. У цьому було звинувачено кількох полонених, і після доведення провини покарано судом (вирок не вказувався, але можна припустити, що їх було відправлено до карного табору)²¹. Тоді ж таборова газета забила на сполох — серед полонених поширились

випадки захворювань на трахоми (одна з небезпечних очних хвороб, — *I. С., В. III.*), яка поширювалася через недотримання санітарно-гігієнічних норм і передавалася від одного до іншого таборянина. Часопис радив у випадку захворювання негайно звертатись до лікаря²².

Газета регулярно висвітлювала перебіг роботи таборових вічей, їхній порядок денний, зміст дискусій тощо. Але віча відвідувала лише частина полонених, між тим значна кількість таборян вважала це «політикою» та уникала тут з'являтися. Дехто з полонених не відвідував навіть вистави таборового театру, вважаючи їх «українською пропагандою». Натомість кінематограф не міг нести для них жодної такої загрози, бо всі трансльовані стрічки були комедійно-побутового жанру²³.

Заходами комендатури у таборі двічі на тиждень влаштовували перегляд одного кінофільму, і кожного разу в залі для його перегляду збиралась значна кількість полонених, які дуже потребували на те, аби «хоч на хвилину забути сіре і непривітне життя невільника». Вони тишились навіть у тому випадку, якщо не зовсім (або взагалі) не розуміли того, що відбувалось на екрані, чому невідомий оглядач таборового життя пропонував організувати перед кожною демонстрацією фільму хоча би короткі витлумачення його сюжету. Водночас оглядач апелював й до сумління тієї частини глядачів, котрі не могли утриматись від паління під час перегляду кінострічок. На його думку, цим вони заважали й самому перегляду як через хмари диму, які здіймались перед екраном, так і з огляду на незручності, створювані для хворих на легеневі хвороби таборян. Важливим було би привчити полонених, зазначав дописувач, знімати кашкети під час перегляду фільму, а також уникати брудної лайки, до рясного вживання якої їх привчила російська солдатчина²⁴.

Існувала ще одна проблема, що була пов'язана з незадовільним технічним станом деяких кіноплівок, вони не один раз розривались під час демонстрації сеансу. Внаслідок цього багато хто йшов з сеансів, а ті, хто залишався, слухали в перервах пояснення до кінофільму одного із членів Просвітнього відділу (П. Лисецького), причому це забирало не менше часу, ніж, власне, демонстрація стрічки²⁵.

Ще однією «розвагою» для частини полонених було спорадичне надходження до табору гуманітарних вантажів від російських благодійних

¹⁵ Ре-тяк Д. Чайня // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 15 червня. Ч. 15. С. 9–10.

¹⁶ Місячне звітне повідомлення кооперативної чайні за м[ісяць] липень 1916 року // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 15 серпня. Ч. 21. С. 8.

¹⁷ Із таборового життя // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 10 вересня. Ч. 23. С. 5.

¹⁸ Із таборового життя // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 17 вересня. Ч. 24. С. 6.

¹⁹ Місячне звітне повідомлення кооперативної чайні за м[ісяць] серпень 1916 року // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 17 вересня. Ч. 24. С. 8.

²⁰ Місячне звітне повідомлення кооперативної чайні за м[ісяць] вересень 1916 року // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 8 жовтня. Ч. 27. С. 8.

²¹ Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 15 червня. Ч. 15. С. 10.

²² Суд // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 15 червня. Ч. 15. С. 10.

²³ Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 15 червня. Ч. 15. С. 9.

²⁴ Із таборового життя // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 15 серпня. Ч. 21. С. 5.

²⁵ Кіно хворе! // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 15 серпня. Ч. 22. С. 5–6.

організацій (здебільшого — сухарів). У серпні 1916 р. до табору була передана одна з таких партій сухарів. Зазвичай вся ця гуманітарна допомога розподілялась між полоненими у таборі, до чого всі звикли. Тому пропозиція надіслати частину сухарів полоненим з трьох робітничих команд, які працювали на шахтах і дуже цього потребували, була зустрінута частиною таборян відверто неприхильно. Жодні переконання українського активу табору поділитись з нужденними цього разу не були почуті, після чого цілий вантаж сухарів був розподілений виключно у таборі²⁶.

З початком жнив переважну більшість полонених відправили на сільськогосподарські роботи, і освітнє життя в таборі майже припинилось. Разом з тим більшість таборових організацій продовжувала свою діяльність (зокрема пресова секція, відповідальна за видання таборової газети, «Чайня», «Кустарня», крім того, заходами музично-драматичного товариства щотижнево відбувались театральні постановки та концерти)²⁷.

На початку вересня 1916 р. у таборі відбулись деякі зміни, пов'язані з поверненням частини полонених із сільськогосподарських робіт. Це не сховалося від пильного ока невідомого таборового журналіста, чий спостереження були надруковані в черговому номері «Просвітнього Листка»: «Життя в таборі потрохи починає ворухитися. Що вечора сурмач грає січовий марш, яким скликає людей на виклад чи віче, буває що іноді його уранці почуєш — але не часто. У день люди одні на роботі, другі знаходять собі інше заняття: ті забравшись до чайні чи до читальні цілий день водять пальцями по мапі, міряючи чи далеко до кордону Голяндії, або Швейцарії, інші таки цікавляться становищем на фронті й навчаються географії — добре діло роблять. Але найбільш роботи комерчеським людям: за ними ніде не встигнеш — ні в кантині, ні в чайні, — та й чого спішити, вони самі піднесуть, тільки вже вибачайте, здеруть як з рідного батька. Але ще є інша категорія таборових промисловців. Цілий день вони сидять в бараці, а як тільки повернуться люди з роботи й трохи підвечеряють, вони зараз стільці на плечі й на найбільш людяні місця. Тут уже звичайне заняття: той придумав лотерею та виуджує гроші з кишень землячків, той за червону і за чорну обіцяє добрий виграш, а той крутілко туманить голови людям»²⁸.

9 вересня у таборі було поновлено проведення віч, серед обговорених цього дня питань — справа

утікачів з робітничих команд, котрі пояснювали свій вчинок бажанням продовжити навчання у таборовій школі (учні таборової школи звільнялись від обов'язкових робіт). На вічі було вирішено, що у цих випадках слід з'ясувати, чи втікачі «справді хочуть вчитися чи тільки може ухилитись від роботи»²⁹. Перед цим часопис застеріг таборян від втеч з табору й робітничих команд, розмістивши на своїх шпальтах коротку замітку за підписом голови таборового Просвітнього відділу Б. Лепкого і В. Пачовського про небезпеку таких вчинків³⁰.

16 вересня відбулись загальні збори старших блоків і бараків, де головою Просвітнього відділу присутнім було поставлене завдання долучитись до відновлення просвітнього життя в таборі — у зв'язку зі вже згадуваним поверненням до табору частини полонених з робітничих команд. Цю справу було обговорено і на загальнотаборовому вічі, що відбулось того ж дня. Присутнім на вічу один з доповідачів заадресував заклик активніше вписуватись до числа учнів таборової школи, здобувати знання, які будуть дуже потрібні Україні після повернення полонених додому³¹. Але чергове відрядження загалу полонених на роботи перешкодило реалізації цих планів. Відсутність таборян була особливо помітною 23 вересня ц.р., коли відбулось чергове віче в присутності майже виключно одних інвалідів³². Проте демонстрація наступного дня кінофільму традиційно зібрала значну кількість таборян — переважно з числа тих, хто намагався уникати будь-якої участі у культурно-просвітньому житті табору, вважаючи це «політикою»³³.

Усі ці питання були обговорені на загальних зборах пресової секції у присутності голови Просвітнього відділу Б. Лепкого. На його думку, редакційний комітет «Просвітнього Листка» мав подбати про те, аби часопис своїми матеріалами підживлював «життя через захоплення загалу принципіальними питаннями, так національними як соціальними, а не йшла за хвилими настроєм у таборі». Невідкладними завданнями була й організація ефективного «кольпортажу» (поширення газети в таборі та поза його межами), уміщення інформації про всі новини таборових гуртків та організацій, приєднання до газети більшого кола читачів шляхом проведення «читацьких конференцій».

Аби змінити ситуацію з часописом на краще, учасники загальних зборів ухвалили рішення

²⁹ Там само.

³⁰ Пересторога землякам // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 10 вересня. Ч. 23. С. 8.

³¹ Із таборового життя // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 24 вересня. Ч. 25. С. 6.

³² Із таборового життя // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 1 жовтня. Ч. 26. С. 6.

³³ Там само.

²⁶ Сухарі // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 15 серпня. Ч. 22. С. 6.

²⁷ Із таборового життя // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 10 вересня. Ч. 23. С. 5.

²⁸ Із таборового життя // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 17 вересня. Ч. 24. С. 5.

видавати його двічі на тиждень (замість одного), урізноманітнити змістове насичення матеріалів, для чого активніше залучати членів таборових організацій. Також було вирішено організувати «школу для виховання репортерів» і докласти всіх зусиль для передачі частини накладу до робітничих команд, водночас публікуючи на шпальтах видання матеріали, що від них надходили³⁴. Виконання цих завдань полегшувала та обставина, що ще 4 вересня 1916 р. все потрібне устаткування та друкарський верстат були переміщені з міської типографії до табору³⁵.

Надзвичайно важливим завданням було й налагодження сталої комунікації між табором і робітничими командами. З метою його вирішення 12 жовтня 1916 р. було скликано загальні збори членів товариства «Воля», де відбулось обговорення кандидатур майбутніх «мужів довір'я», аби «вибрати найсвідоміших людей для поїздки на робітничі команди в справах освідомлення своїх братів-земляків». Також загальну увагу присутніх на зборах привернула справа активізації діяльності «Запорізької січі» — «товариства свідомих таборян, де поза гімнастичними вправами, навчатимуться борці за долю і щасте рідного народу так потрібної нам витривалості, карності і згоди»³⁶.

Полонені українці та таборові організації завжди знаходили можливість скласти пожертви на різні гуманітарні потреби. Найбільше до цього долучалася таборова спілка «Чайня», загальні збори якої щомісячно ухвалювали рішення про передачу частини чистого прибутку на різні благодійні цілі. Зокрема, у жовтні 1916 р. під час розподілу чистого прибутку за вересень (після виплат дивідендів, винагород та поповнення запасного капіталу) загальні збори пайщиків спрямували 150 м. н. на потреби волинських шкіл³⁷.

З чистого прибутку за жовтень члени кооперативу призначили 230,80 м. н. на «українських дітей, котрі побрані з окупованих земель і знаходяться в таборах у Австрії», 62,50 м. н. — на волинські школи, 25 м. н. — для редакції «Вістника СВУ», 35 м. н. — для хворих у таборовому лазареті, 42,50 м. н. — на потреби будівництва пам'ятника померлим полоненим, 10 м. н. — на стипендію українському учневі в гімназії. Цього разу збори відмовились від виплат на паї та винагород членам управи, повністю перерахувавши весь прибуток на гуманітарні потреби (за винятком 64,45 м. н., які були зараховані до запасного капіталу кооперативу). Ці рішення, на думку присутнього на них голови Берлінської централі

СВУ О. Скорописа-Йолтуховського, «показали товариство справжніми громадянами, котрі взагалі не тільки мають добре українське серце, але й практичний розум». Більше того — успішний поступ української кооперації в таборі спонукав коменданта табору до передавання «під заряд» «Чайні» таборової кантини, що обіцяло значно збільшити суми чистого прибутку для кооперативу³⁸.

Наступні загальні збори таборового кооперативу, ухвалюючи рішення про розподіл чистого прибутку за листопад (660,44 м. н.), традиційно спрямували його частину на благодійні цілі (для волинських шкіл, на потреби дітей українських біженців у таборах Австро-Угорщини, на Різдвяне свято тощо)³⁹.

Аналогічно чинили й інші «прибуткові» таборові товариства, зокрема «Кустарня», члени якої на своєму засіданні ухвалили рішення про надання визначеної квоти коштів зі своїх прибутків на потреби волинських шкіл та будівництво пам'ятника померлим полоненим у Вецлярі. Такий крок, на думку газети, дозволяв вважати їх дійсними членами української таборової організації⁴⁰. Крім того, час від часу в таборі влаштовували спеціальний збір пожертв для спорудження пам'ятника померлим полоненим. Одна з таких акцій, проведена у першій половині листопада 1916 р., принесла понад 90 м. н.⁴¹; під час іншої (кінець листопада 1916 р.) на цю мету у таборі було зібрано ще близько 100 м. н. пожертв⁴².

Протягом першої половини грудня 1916 р. чисельність учнів у таборовій школі значно зросла, наслідком чого стало утворення додаткового — четвертого класу. Всі учні 1–4 класів отримували зошити та олівці для записів і звільнялись від робіт під час занять. Для них викладалися граматика української мови, арифметика, історія, географія, геометрія, природознавство, бухгалтерія і спів. Для тих, хто скінчив школу, діяв п'ятий клас, де таборянам, окрім вже згадуваних предметів, викладались політична економія, фізика, біологія, геологія, гігієна тощо. Загальна кількість учнів у чотирьох класах становила на цей час 200 осіб, крім того, ще 50–100 таборян відвідувало 5-й клас. Для бажаних діяли курси німецької мови⁴³.

³⁸ Кооперативна Чайня // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 12 листопада. Ч. 32. С. 4–5.

³⁹ Кооперативна чайня // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 10 грудня. Ч. 36. С. 5; Місячне звітне повідомлення кооперативної чайні за м[ісяць] листопад 1916 року // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 10 грудня. Ч. 36. С. 8.

⁴⁰ Товариство кустарів // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 15 жовтня. Ч. 28. С. 7.

⁴¹ Жертви // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 26 листопада. Ч. 34. С. 8.

⁴² Жертви // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 3 грудня. Ч. 35. С. 8.

⁴³ В.Г. Народна школа // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 17 грудня. Ч. 37. С. 4.

Зі свого боку німецька комендатура табору теж сприяла професійному становленню таборових освітян, дозволивши на початку грудня 1916 р. відвідини п'ятьма полоненими українцями (вчителями таборової школи) німецької народної школи в сусідньому з табором селі. Гості отримали можливість бути присутніми на уроках, познайомившись в такий спосіб з педагогічними прийомами, що використовувались в німецькій школі⁴⁴.

Процес національного освідомлення захопив таку традиційно інертну категорію полонених, як інваліди, котрих було зібрано в одному з блоків (10-му) табору. Ініціативні одиниці з їх числа заснували тут товариство «Українська Будучність» і кооператив з метою «усунути приватну торгівлю поодиноких товаришів, котрі не мало визискують гроша в свою кишеню, продаючи бонбон (тут — солодоші, — *I. С., В. Ш.*) і цигарки по бараках»⁴⁵. Газета висловила свою цілковиту підтримку інвалідам, які зуміли зорганізуватись і за підтримки таборових організацій проводять виклади, віча, читанки.

13 грудня 1916 р. у рамках обміну інвалідами між протиборчими країнами став можливим від'їзд додому 84 інвалідів. З цієї нагоди «Просвітній Листок» відзначав, що більшість з них «довгий час ставилась неприхильно до [...] просвітно-організаційної праці [але] під кінець добре зрозуміли українську справу, пізнали ідею єднання і відіхали щирими й вірними синами України. Школа, котра була заснована в їх бльоці принесла найкращі наслідки. Кожен з неграмотних хоть трохи навчився грамоти, придбав знання і пізнав себе й свій нарід»⁴⁶.

Газета мала всі підстави стверджувати, що завдяки щоденній потужній праці організаторів культурно-освітнього життя та українських активістів ситуація в таборі суттєво змінилась, бо полонені «вже не так, як раніше відносяться до політики, а самі просять, щоби їм казали про неї, а то й самі політикують». Змінився й сам вигляд табору: «Не побачиш тепер гуртків, що сваряться, нема гуляк на площі, не сидять крамарі з цигаретами — всі

⁴⁴ Волиняк Д. Подорож до німецької школи // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 10 грудня. Ч. 36. С. 2.

⁴⁵ Організація старших // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 19 листопада. Ч. 33. С. 7.

⁴⁶ Патлах. Від'їзд інвалідів // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 17 грудня. Ч. 37. С. 6.

зайняті ділом — той іде до школи учитися грамоті, той до бухгалтерії, той до інших наук»⁴⁷.

Отже, матеріали таборового видання «Просвітній Листок» містять величезний обсяг інформації про життя та повсякдення полонених українців у Вецлярі, що дозволяє достатньо повно реконструювати особливості організаційно-просвітньої роботи у цьому таборі. Майже у кожному випуску була присутня рубрика «Із таборового життя», яка містила стислу інформацію про діяльність всіх таборових гуртків та організацій, а також виборних органів української громади.

Окрім того, тут повідомлялось про всі отримані пожертви для інвалідів та хворих у таборовому шпиталі, для волинських шкіл, для створення стипендіального фонду незможному учневі української гімназії тощо. Неприбуткові таборі осередки також отримували невеликі грошові квоти, необхідні для їх функціонування. Ознайомлення з таоровою хронікою дозволяє визначити й коло жертводавців, якими виступали прибуткові організації в таборі (кооперативна спілка, театр, «кустарня»).

Своїми публікаціями часопис справляв потужний вплив на формування національно-політичного світогляду полонених, публікуючи матеріали про перебіг громадсько-політичних процесів в Україні та Росії. Водночас «Просвітній Листок» своїми статтями ефективно розширював уявлення полонених про різні способи землеробства й садівництва, способи догляду за худобою. Заразом часопис прищеплював полоненим основні засади громадянського життя, наголошуючи на несправедливості імперських порядків у Росії та підневільному статусі України в складі імперії.

Завдяки цьому часопис здобув підтримку більшості полонених українців, слугуючи їм ледь не єдиним «вікном» у світ політики, громадського життя та мистецтва. Він успішно виконав й місію інформаційного комунікатора між таоровою організацією та робітничими командами, забезпечивши їхнім членам надходження новинної суспільно значущої інформації. Найважливішою ознакою «Просвітнього Листка» була україноцентричність усіх його матеріалів, що допомогло полоненим засвоїти національно-державницькі ідеали.

⁴⁷ «Просвітня Громада» // Просвітній Листок. Вецляр. 1916. 17 грудня. Ч. 37. С. 5.

ДЖЕРЕЛА

1. Кривошеєва Л.М. Діяльність Союзу визволення України з організації таборової преси, 1915–1917 рр. // Українська періодика: історія і сучасність: доп. і повідом. 8-ої Всеукраїнської наук.-теор. конф., Львів, 24–26 жовтня 2003 р. Львів, 2003. С.62–66.
2. Сидоренко Н.М. Національно-духовне самоствердження: у 3-х ч. Ч. I. Українська таборова періодика часів Першої світової війни. К., 2000. 202 с.

3. Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). К., 1999. С. 93–110.
4. Срібняк І., Шнайдер В. Формування світогляду полонених українців засобами друкованого слова: національно-освідомлююча місія часопису «Просвітній Листок» у таборі Вецляр, Німеччина (1916 р.). *Синопсис: текст, контекст, медіа*, 2020. Т. 26. № 3.
5. Срібняк І., Срібняк М., Шнайдер В. Український аматорський театр у таборі полонених українців Вецляр, Німеччина (осінь 1915 — зима 1917 рр.) // *Європейські історичні студії*, 2020. № 17.
6. Jung I., Wiedl W. Ein "besonderes" Lager für Ukrainer *Zwischen Propaganda und Alltagsnot. Wetzlar und der Erste Weltkrieg 1914–1918*. Neustadt an der Aisch, 2016. S. 262–282.
7. Rehmer C. Das Ukrainerlager Wetzlar-Büblingshausen (1915–1918). Ein besonderes Lager? *Mitteilungen des Wetzlarer Geschichtsvereins*, 1994. Heft 37. S. 77–116.

REFERENCES

1. Kryvosheieva, L. M. (2003). Diialnist Soizu z vyzvolennia Ukrainy z orhanizatsii taborovoï presy, 1915–1917 rr. [Activities of the Union for the Liberation of Ukraine in Establishment of Camp Press, 1915–1917] *Ukrainskaperiodyka: istoriia isuchasnist: dop. ipovidom. 8-oi Vseukrainskoï nauk.-teor. konf.*, Lviv, 24–26 zhovtnia 2003 r., Lviv, pp. 62–66 [in Ukrainian].
2. Sydorenko, N. M. (2000). Natsionalno-dukhnove samostverzhennia: U 3-kh ch.: CH. I. Ukrainiska taborova periodyka chasiv Pershoï svitovoï viiny [National-spiritual Self-affirmation: In 3 parts: Ch. I, Ukrainian Camp Periodicals from the First World War]. Kyiv [in Ukrainian].
3. Sribniak, I. (1999). Poloneni ukraïntsi v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914–1920 rr.) [Ukrainian Prisoners in Austria-Hungary and Germany (1914–1920)]. Kyiv, 93–110 [in Ukrainian].
4. Sribniak, I. & Schneider, V. (2020). Formuvannia svitohliadu polonenykh ukraïntsiiv zasobamy drukovanoho slova: natsionalno-osvidomliuiucha misiia chasopysu «Prosvitnii Lystok» u tabori Vetsliar, Nimechchyna (1916 r.) [Formation of Worldview of Captured Ukrainians by Means of Printed Word: national-awareness mission of the magazine "Enlightenment Leaf" in the camp Wetzlar, Germany (1916)] *Synopsys: tekst, kontekst, media*, V. 26, 3 [in Ukrainian].
5. Sribniak, I., Sribniak, M. & Schneider, V. (2020). Ukrainskyi amatorskyi teatr u tabori polonenykh ukraïntsiiv Vetsliar, Nimechchyna (osin 1915 — zyma 1917 rr.) [Ukrainian Amateur Theater in the Camp of Captured Ukrainians Wetzlar, Germany (autumn 1915 — winter 1917)] *Yevropeïski istorychni studii*, 17 [in Ukrainian].
6. Jung, I. & Wiedl, W. (2016). Ein «besonderes» Lager für Ukrainer *Zwischen Propaganda und Alltagsnot. Wetzlar und der Erste Weltkrieg 1914–1918*. Neustadt an der Aisch, 262–282 [in German].
7. Rehmer, C. (1994). Das Ukrainerlager Wetzlar-Büblingshausen (1915–1918). Ein besonderes Lager? *Mitteilungen des Wetzlarer Geschichtsvereins*, 37, 77–116 [in German].

Дата надходження статті до редакції: 30.09.2020.